

Misyonerlik Kiskacında Nesturiler: Katolik, Ortodoks ve Protestan Misyonerlerin Nesturiler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Siyasi Sonuçları

Mithat AYDIN*

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye, İran ve Irak arasında yaşayan Nesturiler arasındaki misyonerlik cereyanının 19. yüzyıldaki seyrini ele almaktadır. Bu itibarla Nesturi toplumundaki Katolik, Ortodoks ve Protestan misyoner faaliyetlerinin başlaması, gelişmesi ve sonuçları daha ziyade arşiv belgeleri ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır. 11. yüzyılda Nesturiler arasında Katolik misyonerler tarafından başlatılan misyoner faaliyetlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Ortodoks ve Protestan misyoner teşkilatlarının da devreye girmesiyle altın çağını yaşadığı görülmüştür. Bu çerçevede, 19. yüzyıl boyunca Nesturiler, Ortadoğu'da misyoner teşkilatlarının hedef kitlelerinden biri ve önemli bir rekabet nedeni olarak önemini muhafaza etmişlerdir. Belirtilmelidir ki, misyoner faaliyetleri, diğer Osmanlı tebaa halkları arasında olduğu gibi, Nesturiler arasında da dinî olmaktan çok, siyasî yönüyle Osmanlı devlet adamlarının gündemini meşgul eden bir mesele olarak öne çıkmıştır. Bu bakımdan, içeride tahripkâr ve ayrılıkçı etkileri, dışarıda Osmanlı aleyhtarı çalışmaları nedeniyle, Ermeniler arasında olduğu gibi, Nesturiler arasındaki misyoner faaliyetleri de Osmanlı yöneticileri tarafından endişeyle takip edilmiş ve kontrol altına alınmak istenmiştir. Ancak, bu tür girişimler, zaman zaman Osmanlı devletinin misyonerlerin tabi oldukları devletlerle diplomatik bir kriz yaşamasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nesturi Kilisesi, Cantebury Başpiskoposluğu, Lancasterian Sistem, Çölemerik, Mar Şimon, W.Henry Browne.

ABSTRACT

The Nesturians in the Trap of Missionary Activities: The Catholic, Orthodox and Protestan Missionary Activities among the Nesturians, and Their Political Consequences

This study examines the missionary movements among the Nesturian community of the Ottoman Empire in the 19th century. The study, therefore, analyzes the development and consequences of Catholic, Orthodox and Protestant missionary activities in the light of the Ottoman archival documents. Missionary activities among the Nesturians started by the

* Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, DENİZLİ, e-posta: maydin@pamukkale.edu.tr

Catholic missionaries in the 11th century, and reached its golden age especially in the late 19th century with the activities of Orthodox and Protestant missionary organizations. In this framework, the Nesturians became the mass target of missionary activities in the Ottoman Middle East throughout the 19th century and they kept their importance as a competition ground among the missionary groups throughout that century. It should be stated that missionary activities among the Nesturians had more political aspects rather than religious, as it was the case among other ethnic and religious groups living in the Ottoman Empire. In this respect, because of the destructive and separatist effects within the empire and the anti-Ottoman influences outside, missionary activities among the Nesturians were anxiously monitored and tried to be controlled by the Ottoman administration. Unsurprisingly from time to time, such type of endeavors caused some diplomatic crises between the Great States and the Ottoman State.

Key Words: The Nesturian Church, Canterbury Archbishop, Lancastrian System, Çölemerik, Mar Shimon, W. Henry Browne.

A. Giriş

Nesturiler, misyonerlik faaliyetlerinin yoğunluk kazandığı 19. yüzyıl sonlarında ağırlıklı olarak İran ile Osmanlı toprakları arasında, güneyde Musul'a kadar olan bölgede yaşamaktaydılar. Anadolu'da yoğun olarak buldukları bölge ise Çölemerik (Hakkari) ve civarıdır. Etnik ve kültürel kimlikleri tartışılmakla beraber Nesturileri,¹ Nestorius'un² görüşlerini benimsemiş ve ölümünden sonra ayrı bir kilise olarak ortaya çıkmış, çeşitli etnik ve kültürel gruptan insanların oluşturduğu bir Hristiyan mezhep mensupları olarak tanımlamak gerekir. İsimlerini aldıkları Maraşlı Nestorius, İstanbul Patrikliği görevinde (428-431) bulunmuş, Hristiyanlığa getirmiş olduğu yorum ile yeni bir akımın temsilcisi olmuştur. Nestorius'un, Efes Konsili (431)'nde aforoz edilip Libya ve Mısır'a sürülmesinden sonra fi-

1 Bazı araştırmacılar, Nesturileri "Doğu Süryanileri" olarak tanımlamaktadırlar. Ancak, Nesturilerin etnik ve kültürel sınırlarını çizmek oldukça zordur. Çünkü, Nesturi, Keldani ve Süryani kiliselerinin tarihi son derece iç içe girmiş ve tarih boyunca bu üç mezhep mensupları arasında sürekli geçişler meydana gelmiştir.

2 Nestorius, Antakya İlahiyat Okulu'nda öğrenim görmüştür. 428'de İmparator Theodosius tarafından İstanbul Patrikliği'ne atanmıştır. 431'de toplanan Efes Konsili'nde Hz. İsa'nın hem Tanrı, hem de insan olarak iki doğasının bulunduğuna dair Diofizit yaklaşımı nedeniyle kilise tarafından aforoz edilmiştir. Ona göre Hz. İsa saf bir insan olarak dünyaya gelmiş, ancak 30 yaşında vaftiz olurken Tanrı kelamı üzerine inmiştir. Bu nedenle Hz. Meryem Tanrı anası değildir. Tanrı doğmamış ve doğurulmamıştır. Hz. Meryem bir beşer olduğuna göre Tanrının bir beşerden dünyaya geldiğini iddia etmek küfürdür. Dolayısıyla Hz. Meryem insan anasıdır. Tanrı doğmadığına göre onun haça gerilip acı çekmesi, sonra da tekrar dirilmesi mümkün değildir. İsa-Masih'teki tanrısal güç çarmıha gerilirken insanlığından ayrılmıştır. Dolayısıyla da çarmıha gerilen saf bir insandır. Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (1)*, Birinci Baskı, Ayraç Yayınevi, Tarih Dizisi-1, Ankara 1996, s.150-151.

kirleri Kuzey Afrika'da, kendisinden sonra da Asya kıtasında geniş bir yayılma sahası kazanmıştır. Bunun sonucu olarak yukarıda belirtilen bölgelerin dışında Çin, Hindistan ve güney Arabistan'da Nesturi cemaatleri teşekkül etmiştir.³ Asya'da Türkler ve Moğollar arasındaki ilk Hristiyanlık cereyanının da Nesturi papazlarınca gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir.⁴

Nesturi Patrikliğinin bağımsız olarak örgütlenmesi ancak Nestorius'un ölümünden sonra, 457 yılında olmuştur. Patrikliğin ilk merkezi Nizip (Nisibis) olup daha sonra birçok kez yer değiştirmiştir. Bununla beraber patriklik merkezi hep Güneydoğu Anadolu ve Irak'ta kalmıştır. 1551'de Nesturi kilisesinin parçalanması üzerine el-Koş'ta, Musul'da (1552'de) ve Diyarbakır'da (1681'de) üç ayrı patrikhane kurulmuştur. Bu patrikhanelerden el-Koş'taki 1804, Musul'daki 1700, Diyarbakır'daki ise 1830 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir. Diğer taraftan 1779'da Koçanis (Kotschannes)'te kurulan patrikhane 1915 yılına kadar devam etmiştir.⁵

İdari olarak Nesturiler Osmanlı hâkimiyetine kadar farklı devletlerin yönetiminde kalmışlardır: Doğu Roma, Sasani, Emevi, Abbasi, Selçuklu, İlhanlı, Timur. 15. yüzyıl sonlarından itibaren Safevilerin tarih sahnesine çıkması ve doğuda Osmanlı hâkimiyetinin genişlemesiyle Nesturi coğrafyası, söz konusu iki devletin rekabet alanı haline gelmiştir.

20. yüzyıl başında Osmanlı toprakları ile İran'daki Nesturi nüfusunun yaklaşık 120.000 olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun 40.000'i Urmiye civarında, 80.000'i ise dağlık alanlarda bulunmaktaydı.⁶ Osmanlı idaresindeki Nesturiler hükümete senelik vergi vermekteydiler. (Her Nesturi için belirlenen vergi miktarı senelik 50 para idi). Ancak Çölemerik'in doğu ve güneyindeki Tayyar ve Tahub aşiretleri ile Aşuda'da bulunanların vergi vermedikleri anlaşılmaktadır.⁷ Lisanları Arapça olup adet ve geleneklerine bağlı idiler. Osmanlı belgelerinden anlaşıldığına göre Musul'a yakın yerlerde

3 Bakınız: B.Nikitine (1993), "Nesturiler", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, c.9, s.208

4 Ünver Günay-Harun Güngör (1997), *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, s.141.

5 Yavuz Ercan (2001), *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi Yayınları, Türk Kültürü Dizisi: Araştırmalar, İncelemeler, Ankara, s. 110-111.

6 Joseph L. Grabill (1971), *Protestant Diplomacy and the Near East- Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Mineapolis, s.139. Osmanlı belgelerinde İran ve Osmanlı topraklarındaki Nesturi nüfusu tahmini olarak 80.000 gösterilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 4. Şube Müdüriyeti, (DH.EUM.4 Şb)*, 23/113.

7 Bahsi geçen Nesturiler, kendilerine vergi tahsili konusunda hükümet yetkililerinin baskı uygulamaları durumunda ise hemen yabancı konsoloslar nezdinde şikâyetle bulunmuşlardır. BOA, DH.EUM.4 Şb, 23/113.

Müslüman adetlere meyilli idiler. Dağınık buldukları yerlerde Ermeni kilisesine devam etmekteydiler.⁸

B. Katolik Misyonerler Nesturiler Arasında

Katolik misyoner faaliyetlerinin bireysel olarak 11. yüzyıl başında Filistin'e yerleşmiş olan bazı Fransız papazlarınca yürütüldüğü bilinmektedir. Ancak Katolikliğin "doğu"da tesisi için başvurulmuş en büyük girişim, 11. yüzyılın sonundaki Haçlı seferleri olmuştur. İstenilen hedefe silah gücüyle ulaşılamaması, misyoner faaliyetlerini daha önemli hale getirmiştir. Nitekim Katolikliğin gerçek manada "doğu" toplumları üzerine nüfuz etmesi teşkilatlı misyoner tarikatları/cemiyetleri yoluyla olmuştur. Bunlardan ilk ve en büyük olanlardan Fransisken ve Dominiken tarikatları 13. yüzyıl başında kurulmuştur.⁹ Bu tarikat mensuplarının faal misyoner çalışmalarına sonraki yüzyıllarda başka Katolik tarikatlar da katılmıştır. Daha ziyade Fransız menşeli Katolik tarikatlar, özellikle 15. yüzyıl ikinci yarısından sonra mensubu oldukları devletlerinin himayesinde ve kapitülasyonlardan sonuna kadar yararlanarak Asya'da Anadolu, Suriye-Filistin, Mısır, Mezopotamya coğrafyasına sahip olan Osmanlı devletinin pek çok yerine dağılmışlardır.¹⁰ Örneğin, XIV. Lui (1643-1715)'nin korumasında Fransisken ve Cizvit misyonerleri daha 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul, İzmir, Adalar, Halep, Kıbrıs, Mısır, Irak, Suriye ve Filistin'e yerleşmiş durumdaydılar.¹¹

Fransız Katoliklere İtalyan ve Avusturya misyonerlerinin katılmasıyla Osmanlı topraklarındaki Katolikleştirme süreci hızlanmıştır. Başta Ermeniler arasında olmak üzere ortaya çıkan Katolik cemaatler, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devleti tarafından tanınmaya başlanmıştır. Bu bakımdan Nesturiler arasındaki Katolik propagandası sonucunda bir Nesturi Katolik cemaati teşekkül etmiştir ki, buna Keldaniler denilmiştir. Keldaniler 1843 yılında Osmanlı hükümeti tarafından ayrı bir dinî cemaat olarak tanınmıştır.¹²

8 BOA, *DH.EUM.4 Şb.*, 23/113.

9 Nurettin Polvan (1952), *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.49.

10 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde eski tarikatlarla beraber Fransız Katolik misyoner teşkilatlarının sayısı 50'e ulaşmıştır. Bunlardan 35'ten fazlası değişik tarih ve bölgelerde Osmanlı topraklarında faaliyette bulunmuştur. Bu teşkilatların adları ve kuruluş tarihleri için bkz: Şamil Mutlu (2005), *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, s.237-238.

11 Ahmet Refik (1340), "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası (TTEM)*, No:82, Matbaa-i Amire, İstanbul, s.257.

12 Polvan, *age.*, s.53; Osmanlı döneminde Keldaniler; Diyarbakır, Mardin, Musul, Siirt, Maraş, Urfa, Bitlis, Van, Hakkari, Halep, Zaho, Süleymaniye, Kerkük, Gevaş, Beytüşşebap, Akra, El-Koş, Cizre, Midyat, Savur, Teklet, Zibar, ve Bağdat'ta yaşamışlardır. Kadir Albayrak (1997), *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, 1.Basım, [Baskı yeri ve yılı verilmemiştir], s.117.

Anadolu'da Katolik misyoner faaliyetleri daha ziyade Cizvit misyonerleri eliyle yürütülmüştür. Ermeniler üzerindeki etkilerinin yanı sıra, özellikle Van-Hakkari bölgesindeki Nesturiler arasındaki çalışmalarının önemli bir düzeye ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Nesturi olaylarının Anadolu'da büyük karışıklıklara neden olduğu dönemlerde bile Katolik Cizvit misyonerlerinin köy köy gezerek taraftar kazandıkları, hatta Nesturileri Osmanlı yönetimine karşı kışkırttıkları görülmüştür. Örneğin 4. Ordu-yı Hümayun müşirliği tarafından faaliyetleri takip edilen Cizvit misyoneri Pardoplas hakkında 5 Temmuz 1315 (17 Temmuz 1899) tarihli şifre telgrafta şunlar söylenmektedir:

“Geçen seneler Van'da Fransa konsolos vekâletinde (vekilliğinde) bulunan Pardoplas namında bir Cizvit papas her sene birçok zamanını Nesturilerin buldukları mahallerde geçirüb fikr ve merâmide epeyce bir cem'iyeti havi olan mezkûr Nesturileri siyasi bir himaye altında bulundurmak olduğundan geçen sene bu babda Bâb-ı Âli ve makam-ı ser'askerî ile muhâbere cereyan etmiş ise de merkûmun mahall-i ma'rûzadan gerü aldirmek ve harekât-ı müfsidetkâranesini men' etmek mümkün olamamış ve kendisi müfsid ve şerir bir adam olub. ...”¹³

Önemli ölçüde Nesturi nüfusa sahip Irak'taki Musul civarında da Dominiken misyonerlerin etkinliği dikkat çekmektedir. Burada Fransız konsolosunun korumasında bulunan muazzam yapılar, Katolik etkinin bölgede ulaşılmış olduğu gücü ortaya koymaktadır. Musul'u ziyaret eden Anglikan Piskoposu, bu yapıları gördüğünde, bunu Roma Kilisesi'nin (Batı'dakinin tamamlayıcısı olarak) “Doğu”da bir Babilonya kilise imparatorluğu kurmak isteğinin bir işareti olarak değerlendirmiştir. Bu sırada Katolik Nesturi patriği kendini Babilonya patriği olarak adlandırmaktaydı.¹⁴ Musul'da misyoner faaliyetlerin hız kazandığı 1880/1890'lı yıllarda Fransız hükümetinin bölgeye ayrı bir ilgi gösterdiği gözden kaçmamaktadır. Musul valisinin bildirdiğine göre Fransa tarafından iki sene zarfında Musul'a dört defa özel memur gönderilmiştir. Bu memurların gönderiliş nedeninin bir “sır” olduğunu belirten Musul valisi, Bağdat ve Basra vilayetinde Şii aşiretlerin mezheplerini terk ettiklerine, Musul vilayeti dahilinde Katolik mezhebinin “aheste aheste tezâyüd ettiğine”, bu çerçevede “50 sene zarfında” Süryanilerin bir kısmının, Keldanilerin ise tamamının Katolikliği kabul ettiğine ve “her Keldani patriğinin” Anadolu'da da Nesturileri Katolik yapmak istediğine dikkat çekmiştir.¹⁵

Osmanlı toprakları dışında İran da (özellikle Urmiye'de yoğunlaşan)

13 BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.)*, 153/36, 9 Ra. 1317, s.1.

14 Caleb Frank Gates (1940), *Not to Me Only*, Princeton University Press, Princeton, Oxford University Press, London, s.57

15 BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, 100258, 27 L. 1309, s.2.

Nesturi nüfus arasında da önemli bir Katolik nüfus teşekkül etmişti. Ancak burada da Katolik çaba, Protestan misyonerlerin 1830'larda bölgeye gelişiyle büyük bir darbe yemiştir. Katolik-Protestan rekabeti Papa'nın 1840'ta bölgeye Fransız Lazaristleri göndermesiyle yeni bir safhaya girmiştir. Bu rekabette Katolik kilise, katı ve tavizsiz bir tavır almıştır. Kilise liderleri, üyelerine Protestanlığa meyletmeleri durumunda "sizi aforoz eder, tırnaklarınızı söker, köy köy gezerek sizi bulur ve gerekirse öldürürüz" şeklinde tehditler savurmaktan geri kalmamışlardır.¹⁶

Böylece misyoner çalışmaların Osmanlı topraklarında doruğa çıktığı 19. yüzyılda gerek Osmanlı topraklarındaki, gerekse İran'daki Nesturi nüfus arasında Katolik inanç büyük ölçüde Fransız misyonerlerce tesis edilmiştir. Ortaya çıkan tablo, Nesturi toplumunun misyoner çalışmalarının hedef kitlelerinden biri olduğunu göstermiştir. Bunu, 19 ve 20. yüzyılın Rus Ortodoks misyonerleri ile İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlerinin Nesturiler üzerindeki rekabeti açıkça ortaya koymaktadır. Bu rekabetin Nesturiler açısından sosyal, dinsel ve siyasal etraflı sonuçlar doğurduğu muhakkaktır.

Bu bakımdan, Katolik misyoner faaliyetleri, ulusal bağımsızlık hareketlerin ortaya çıktığı 19. yüzyıldan çok önce Nesturilere Fransa'nın himayesinde Osmanlı yönetiminden "kurtulmak" yönünde ayrılıkçı fikirler telkin etmiştir. Ahmed Refik'e göre Fransız misyonerler Fransa'nın Türkiye'deki eli kolu idi. Onların Türkiye'de Katolik propagandası yapmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun fethi için müslihane bir usûldü. Vandal'ın deyimiyle "Fransız ordusunun keşşâfları" olan Fransız misyonerler, Fransa'nın şevket ve satvet efsaneleriyle şark Hristiyanlarının kafalarını doldurup kalplerine Türklerden kurtuluş emellerini vermekteydiler. Nitekim, bu emellerle beslenen patrikler, XIV. Lui'ye kadar istihnameler yazmışlardır. Örneğin, Antakya Rum Patriği 'bir gün olub da halâsımızı Allah'dan ve zat-ı haşmetânelerinden bekliyoruz' diye yazarken, Halep Ermeni patriği de uzun methiyelerden sonra, 'Ermenistan Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtarılacaktır' diye yazmıştır.¹⁷

Görüldüğü gibi misyoner faaliyetleri, Osmanlı topraklarını misyonerlerin şahsında büyük devletlerin dinî/siyasî rekabet ve yayılma sahası haline getirmiştir. Bu çerçevede Osmanlı topraklarındaki Ortodoksuluk propagandası Rus çıkarlarına, Protestanlık büyük ölçüde İngiliz ve ABD çıkarlarına hizmet

16 Grabill, *age.*, s.137

17 A.Refik, *agm.*, s.259 (Vandal'ın Sefareti, s.8 ve Fransa Hariciye Hazine-i Evrakı, İstanbul, c.8'e atfen).

ederken, Katoliklik Fransız menfaatlerine hizmet etmiştir. Nesturilerin bu bakımdan tam anlamıyla misyonerlerin kısacasında bulunduğu söylenebilir. Aşağıda Rus Ortodoks papaz ve memurlarının Nesturiler arasındaki çalışmaları ve etkileri ele alınmaya çalışılacaktır.

C. Nesturiler Arasında Ortodoks Misyoner Faaliyetler

Rusya, Çar Petro'nun işaret ettiği "sıcak ve açık denizlere inme" hedefine yönelik olarak 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin Slav ve Ortodoks halklarıyla yakından ilgilenmiş ve himaye siyaseti gütmüştür. Rus siyasetinin 19. yüzyıl başlarından itibaren Balkanlarda Sırp, Yunan, Bulgar ve Karadağlıların bağımsızlık çabalarına kuvvet verdiği bilinmektedir. Bununla beraber, Osmanlı devletinin Asya topraklarındaki Ortodoks (Rum) unsura Rus ilgisinin Balkan uluslarından geri kaldığı söylenemez. Nitekim Rusya Kırım Savaşı'na (1853-1855) Kudüs'teki Ortodoksların savunucusu sıfatıyla girmiştir. Bununla beraber Rus emperyalizmi, 19. yüzyılda Slav ve Ortodoks Rum unsurların¹⁸ dışında; Ermeni, Süryani ve Nesturi gibi etnik ve mezhebî farklılık gösteren Gayrimüslim unsurlara büyük önem atfetmiştir. Bu unsurları kendi tarafına çekmek için onların siyasi meselelerine müdahil olmuş ve "kendileştirme"nin aracı olarak Ortodoks misyoner çalışmalarını desteklenmiştir.

Rusların İran Nesturileriyle ilk teması 1820'lerde İran'daki savaş sırasında Urmiye'yi işgaliyle başlamıştır.¹⁹ Osmanlı Nesturileri ile kurulan ilk temas ise Kırım Savaşı yıllarına tesadüf etmektedir.²⁰ Bu ilk Rus-Nesturi temasından sonra tarafların çıkarları uzlaştığı için bir yakınlaşma da beraberinde gelmiştir. Zira; Nesturiler kendi sorunlarının çözümünde bir dış güç olarak Rusya'nın yardımına ihtiyaç duymuş, Ruslar da bölgedeki emperyal çıkarları açısından Nesturileri bir araç olarak görmüşlerdir.

Böylece 19. yüzyılın ilk yarısında siyasi ortamın hazırladığı Rus-Nesturi yakınlaşması, yüzyılın son çeyreğinde Rus Ortodoks misyonerlerin Nesturiler arasında çalışmaya başlamasıyla ciddi bir gelişme göstermiştir. Rus misyonerlerin Osmanlı Nesturileri arasında 1876 yılından itibaren görünmeye başladıkları Musul Valiliği'nin 10 Mayıs 1308 (22 Mayıs 1892)

18 Ruslar, Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllarda, özellikle İslahat fermanının getirmiş olduğu serbest ortamda Beyrut, Kudüs, Suriye ve Filistin'de Ortodoks nüfus için büyük yatırımlara girişmişlerdir. Çok sayıda okul, kilise, hastane ve başka hayır kurumları inşa etmişlerdir. 20.yüzyıl başında bu bölgede mevcudiyetleri kabul edilen Rus okul, hastane ve kilise sayısı 110'dur. Ancak burada Rus okullarının birçoğunun Rus idaresine girmiş olan Rum cemaat okulu olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Bkz: Mutlu, *age.*, s.78-94.

19 Grabill, *age.*, s.138.

20 Yonca Anzerlioğlu (2000), *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, Matbaacılık, Eğitim, Danışmanlık, Ltd. Şti., Ankara, s.58.

tarihli yazısından²¹ anlaşılmaktadır. Bu yazıda Rus memur ve papazlarının 15 seneden beri “hafi ve tebdil suretinde bir takım akçeler sarfıyla onları Ortodoksluk mezhebine teşvik etmekte oldukları ve hatta Nesturilerden Rusya mekteplerinde öğrenci dahi bulunduğu” bilgisi verilmiş, verilen bilginin bizzat valinin araştırma ve tahkikatının sonucu olduğu belirtilmiştir. Nesturilerin bu tarihlerde Rusya’ya siyaseten temayülü İngiliz konsolosların yazışmalarına da yansımıştır.²² Ayrıca, burada valinin (Mar Şimon’un görüşüne atfen), Nesturi nüfusun birkaç sene içinde umûmen Katolik ya da Ortodoks mezhebine dâhil olacağına dikkat çekerek müdahale edilmesi isteğinde bulunması kayda değerdir.

Benzer ikaz ve müdahale isteği, sonraki yıllarda farklı vilayetler tarafından gönderilen raporlarda tekrarlanmıştır. Örneğin 1890’larda Çölemerik/Hakkari yöresindeki Rus Ortodoks papazların Ortodoksları faaliyetlerinden endişeyle bahsedilmiştir. Buna dair Van vilayetinin 21 Kanun-ı Sani 1328 (3 Şubat 1913) tarihli tahriratında “Çölemerik’te son yıllarda az çok icrâ olunan Ortodoks telkinâtı tesirâtının men’-i tevessü’ ve izalesine ihtimam olunmak” üzere “esaslı ve ciddi” bazı ıslahatların uygulanması elzem görülmüştür.²³ Gerçekten de bu tarihlerde bazı Nesturi aşiretleri Rusya taraftarı durumuna gelmişlerdi. Bu aşiretlerden Tayyar aşiretinin reisi Melik Toma 1894 ve 1896 yılları arasında tam beş kez Rusya’ya gidip, orada eğitim görmüştür. Kendisi Rusya’da iken yerine bıraktığı Melik İsmail de Rusya’nın Van konsolosu ile sürekli münasebet halinde bulunmuştur.²⁴

Rus misyonerlerin çabasının, Osmanlı Nesturileri üzerindeki etkisini ve hangi sayıda bir Ortodoks Nesturi cemaatini teşekkül ettirmiş olduğunu tespit etmek güçtür. Ancak, Rus misyonerliğinin asıl başarısını İran Nesturileri arasında kazanmış olduğunu belirtmek mümkündür. 1880’lerin sonlarında İran’da Urmiye civarındaki Nesturilerden önemli bir kısmının Ortodoksluğa girmiş olduğu ve burada hatırı sayılır bir Ortodoks cemaatin ortaya çıkarılmış olduğu Osmanlı belgelerinden anlaşılmaktadır.²⁵ İran’daki Rus Ortodoks başarısı İngiliz Protestan misyonerler tarafından kaygıyla

21 BOA, *İ.DH.*, 10258, 27 L. 1309, s.2.

22 2 Şubat 1880 tarihli “gizli” notu düştüğü yazısında İngiliz Van konsolosu, Nesturilerin “uzun zamandan beri İngiltere’den yardım beklentisi içinde olmalarına” rağmen, buna cevap bulaamadıklarını; bu nedenle Rusya’ya yönelindiklerini, Bulgaristan’ın bağımsızlığının da Ruslar tarafından temin edildiğine inandıklarını yazmıştır. Bilâl Şimşir (1989), *British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)*, c.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.666-667.

23 BOA, *DH. İD.*, 116/57, 15 Ra, 1331, s.2,3.

24 Bayram Kodaman (1987), *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67, Ankara, s.100.

25 Bakınız: BOA, *Y.PRK.ASK.*, 153/36, 9 Ra. 1317, s.1; *DH. İD.*, 116/57, 2,3.

takip edilmiştir. Bu süreçte İngiliz misyonerler, Rus papaz ve memurlarının Osmanlı Nesturileri arasındaki çalışmalarını etkisizleştirmeye çalışmışlardır. Bunun için İngiliz misyonerler, Nesturilerin Ortodoksluğa meyiletmemesi için pek çok Nesturi aşiretini ziyaret etmişlerdir.²⁶

Neticede, Rus misyoner faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya lehine Nesturilerin Osmanlı devleti ile bağıını koparma noktasına getirmişti. Hatta Van valisinin yukarıda bahsi geçen 21 Kanun-ı Sani 1328 (3 Şubat 1913) tarihli telgrafnamesiyle Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen Çölemerik kaymakamlığının bir raporuna göre²⁷ Çölemerik'teki Nesturilerin "üç seneden beri " Osmanlı hükümetini tanımadıkları ve vergi vermedikleri belirtilmiştir. Nesturilerinin Ruslar ile yakınlaşması I.Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı devletine karşı işbirliğine dönüşmüştür. (1917 Bolşevik İhtilali'ne kadar yer aldıkları) savaş sırasında Ruslar, Osmanlı devletinin Doğu Anadolu'daki topraklarını işgale giriştikleri sırada Ermeniler gibi Nesturilerden de destek görmüşlerdir. Nesturiler vermiş oldukları destekle bölgede yıllardan beri Kürtlerle/Müslümanlarla yaptıkları hâkimiyet mücadelesini ve hatta çatışmayı lehlerine çevireceklerini hesap etmişlerdir. Savaş alenen Osmanlı devletine olan Nesturi bağlılığını yok etme derecesine indirmiştir. 1915'te savaşın devam ettiği sırada resmen Rusların yanında yer aldıklarını ilan eden Nesturiler, vatandaş oldukları Osmanlı devletine karşı isyan etmişlerdir. Bununla beraber, Rusya'nın yanında yer alan Nesturiler İran'a göç etmek zorunda kalmışlardır. Göç esnasında İtilaf devletleri cenahında yer alan Amerikan misyonerlerinin de yardımını görmüşlerdir.²⁸

D. Protestan Misyonerlerin Nesturiler arasındaki Çalışmaları ve Etkileri

I. Nesturiler Arasında Amerikan Misyoner Faaliyetleri

1800'den önce Amerika'da Nesturiler hakkında hiçbir şey bilinmiyordu. Osmanlı topraklarında görev yapan İngiliz tüccar ve diplomatların 1820'lerdeki yayınları, Nesturileri ilk olarak Protestan dünyasına tanıtmıştır. Bu İngiliz diplomatlardan biri British East Indian Company adına Bağdat'ta görev yapan Claude James Rich'tir. C.J. Rich'in 1820'de kaleme aldığı kitabın, Nesturilerin Hz.İsa ve havarilerin konuşmuş oldukları dile yakın bir

26 BOA, *DH. İD.*, 123/4, 5 M. 1329, s.14. (Musul vilayetinin 22 Ağustos 1327 tarihli yazısı). Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus propagandası sonucu İran'da Urmiye ve Salmas'ta Nesturi ve Keldaniler arasındaki Ortodoks nüfusun 15.000'e ulaştığı yukarıda bahsi geçen 29 Z.1337 tarihli belgeden anlaşılmaktadır. Bu belgede aynı zamanda Nesturi ve Keldani papazlarından 50'sinin Ortodoksluk mezhebine geçmiş olduğu ve bunların Rus hükümetinden 5 liraya kadar maaş oldukları belirtilmiştir. BOA, *DH.EUM.4 Şb.*, 23/113.

27 BOA, *DH. İD.*, 116/57, 15 Ra, 1331, s.2.

28 1915 Nesturi isyanı ve savaş sırasında Rus-Nesturi dayanışması hakkında bakınız: Anzerlioğlu, *age.*, s.65-75

dili (Aramice) konuştuklarından bahsetmesi Protestan misyonerlerde büyük bir heyecan yaratmıştır.²⁹ Yine, İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliğindeki bir papazın Nesturiler hakkında 1820'lerde ABD'de yayımlanan notları³⁰ ayrı bir ilgi konusu olmuştur.

Osmanlı ve İran topraklarındaki Nesturi nüfus arasındaki Protestan misyoner çalışmaları, gerçek anlamda ABD'de Boston'da Presbiteryen ve Congregationalist kilise üyelerince kurulan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) adlı misyoner teşkilatı tarafından başlatılmıştır. 1810 yılında kurulan ABCFM, kuruluşundan on yıl sonra üyelerini Osmanlı topraklarına gönderme kararı almıştır. Bu karar üzerine Levi Parson ve Pliny Fisk adında iki misyoner Osmanlı topraklarına gönderilmiştir. Bu misyonerlerin Filistin bölgesindeki fizibilite çalışmaları, Osmanlı topraklarının misyoner faaliyetleri için bereketli bir saha olduğunu ortaya koymuş ve gelecekteki büyük çaplı misyoner faaliyetlerinin zeminini hazırlamıştır. Bu ilk çalışmaların sonucu olarak özellikle Anadolu'da Ermeni nüfusun önemini fark eden ABCFM, 1830 Martında Eli Smith ve H.G.Otis Dwight'i bir araştırma gezisi yapmak üzere Anadolu'ya göndermiştir. Söz konusu misyonerlerin İstanbul'da Ermeni patriği ile yaptıkları görüşmeden sonra Anadolu'ya geçerek başlattıkları gezi, İzmit, Ankara, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Erzincan, Erzurum, Kars, Arpaçay güzergâhını takip ederek Gürcistan, Nahcivan ve Erivan'a, oradan da Urmiye'ye uzamıştır. Trabzon limanından İstanbul'a dönen Simith ve Dwight, Malta üzerinden Amerika'ya dönerek 1831 Temmuzunda gezilerini tamamlamışlardır.³¹

Bu geziyle ABCFM, Ermeniler ve Ortodoks Hristiyanlar gibi, Nesturileri de yakından tanımış ve onlar hakkında kapsamlı bilgiler toplamıştır. Yuakarıda bahsi geçen Simith ve Dwight'in gezi notlarının toplandığı "Missionary Researches in Armenia Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christian of Oormiah and Salmas" adlı kitabın³² XX. bölümü Nesturiler hakkındadır. Burada Nesturilere dair şu konulara yer verilmiştir: Nesturilerin kökeni, İran'a yerleşmeleri, Selevkiye ve Ctesiphon Patrikliği'nin ortaya çıkışı ve sahası, Nesturilerin Katolik kilisesine bağlanmaları, Kürt dağlarındaki Mar

29 Selahattin Satılmış, "Nesturiler ve Misyonerlik: Protestan Misyonerlerin Osmanlı Nesturileri Üzerine Faaliyetleri (1820-1914)", (XV. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğ), s.2.

30 Grabill, *age.*, s.135.

31 Eli Smith and H.G.O. Dwight (1934), *Missionary Researches in Armenia Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christian of Oormiah and Salmas*, George Wightman, Paternoster Row, London.

32 Smith and Dwight, *age.*, s.362-386.

Şimon (Mar Shimón) Patrikhanesi'nin Katolik Kilisesi'ne bağlanmaması, Nesturilerde oruç ve akşam duaları, Piskopos Yohanna, Nesturilerin dili, cenaze duacıları, Nesturilerde Hristiyanlıktan önce ölüm, Kürt coğrafyasındaki Nesturilerin bağımsız durumu, Mar Şimon piskoposluk bölgesi, Urmiye'deki Jamálava'nın Piskoposu, Nesturi ruhban sınıfı, günahlardan arınma yolları, haç, Nesturilerde ayin, Aşai Rabbani ayini, Nesturilerde evlilik, kiliselerin takdisi. Görüldüğü gibi ABCFM misyonerleri Nesturilerin sosyal, dinsel ve kültürel yaşamları hakkında detaylı bilgi edinmişlerdir. Bununla birlikte Smith ve Dwight, gördükleri ilgi ve Nesturilerin yardım talebi karşısında Urmiye'de ilk istasyonun kurulmasında zaman kaybetmemek gerektiğini tespit etmişlerdir. Bu çerçevede onlar, bölgedeki Hristiyan dayanağı üzerinde ABCFM'in, Fars, Arap ve Kürtler arasındaki "Müslüman oyunu"nu bozabileceğini rapor etmişlerdir.

1830/1831 gezisinden iki yıl sonra (1833'te) ABCFM, Justin Perkins'i Urmiye'ye göndererek buradaki istasyonu kurmuştur. Bu istasyon birkaç yıl içinde kuvvetli bir şekilde teşkilatlanmayı başarmıştır. 1837'de söz konusu istasyonda J.Perkins ile beraber Albert L.Holladay adında iki misyoner bulunmaktaydı. Ayrıca istasyonda 1 Doktor (Asahel Grant), 1 öğretmen, 4 bayan yardımcı misyoner, 1 yerli yardımcı bulunmaktaydı.³³ Bu sırada eğitim faaliyetlerinin misyon çalışmalarında öne çıkan bir husus olduğu görülmektedir. 17 Ocak 1836'da "Lancastarian" tipinde³⁴ açılan okul, misyon

33 ABCFM'nin 1837, 1838, 1839 ve 1840 yıllarına ait raporlarına göre Urmiye istasyonundaki çalışanların sayısını topluca şöyle verilebiliriz:

Yıllar	Misyoner	Doktor	Öğretmen	Bayan yardımcı misyoner	Yerli çalışanlar	TOPLAM
1837	2	1	1	4	1	9
1838	2	1	1	4	4	12
1839	3	1	1	4	8	17
1840	4	1	1	4	7	17

Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Twenty-Eight Annual Meeting, Held in the City of Newark Maine, 13-15 September 1837, Boston, s.63; Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Twenty-Ninth Annual Meeting, Held in the City of Portland, Maine, 12-14 September 1838, Boston, 1838, s.76; Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Thirtieth Annual Meeting, Held in the City of Troy, New York, 11-13 September 1839, Boston, 1839, s.91; Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Thirty-First Annual Meeting, Held in the City of Providence, Rhode Island, 9-11 September 1840, Boston, s.103.

34 Joseph Lancaster (1778-1838) tarafından başlatılan bir eğitim hareketidir. Bu hareket Monitorial System, "Lancastarian" veya "Lancastrian" System olarak da adlandırılır. Bu sistem ile derecedeki öğrencilerin az bilgi sahibi öğrencilere, az sayıda eğiticinin çok sayıda öğrenciye düşük maliyetle ileri derecede beceri kazandırması fikrine dayanmaktadır. 1798-1830 yılları

tarihinde özel bir yere sahip olmuştur. Perkins'in ifadesiyle Orta Asya'da ilk ve tek olan bu okul, büyük ilgi görmüştür. Daha sonra üç parasız okul daha açılmıştır ki, bunların 8'i kız olmak üzere 93 öğrencisi mevcuttu.³⁵

Amerikan misyonerlerinin İran'a sağlam bir şekilde yerleşmeye başladıkları 1840'lı yıllarda İngiliz Protestan misyoner cemiyetlerinin bölgede görünmeye başlaması, Amerikan-İngiliz rekabetini de beraberinde getirmiştir. Zira, İngiliz cemiyetlerinden "Royal Geographical Society" ve "Society for Promoting Christian Knowledge", 1839'da misyonerlerinden Ainswort'u bölgeye göndererek Nesturilere dair bilgi toplanmasını ve çalışmaları için gerekli şartların sağlanmasını talep etmiştir. Bunun üzerine misyoner Ainswort, Nesturi patriğiyle görüşmüş, ona İngiltere'nin koruyuculuğuna sahip olabilecekleri güvencesini vermiştir. Ancak patriğin, cemaatinin Protestanlaştırılması hususundaki endişesi karşısında, böyle bir girişimlerinin olmayacağı teminatı verilmiştir.³⁶ Yine, İngiliz misyoner cemiyetlerinden Anglican Church Missionary Society (ACMS)'nin 1840'larda Nesturiler ve Kürtler arasında bir istasyon kurmak niyetiyle bölgede çalışmalara başlaması Amerikan-İngiliz rekabetine yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu siyasî/dinî rekabette İngiliz misyonerler, Amerikalıların engellemelerine maruz kalmışlardır. Örneğin, ACMS ilk çalışmalarına başladığı sırada ABCFM'nin Yakın Doğu'daki ilk doktor misyoneri Asahel Grant, İngiliz misyon çalışmalarına tepki göstermiş ve daha başından İngiliz rekabetine engel olmak istemiştir.³⁷ Bu noktada belirtmek gerekir ki, İngiliz misyoner faaliyetleri daha ziyade Musul ve Anadolu Nesturileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Irak ve Anadolu Nesturileri arasında özellikle Canterbury Başpiskoposluğu'na mensup misyonerler öne çıkmışlardır ki, söz konusu misyonerler aşağıda görüleceği üzere daha çok siyasî etkileri ile kendilerinden söz ettirmişlerdir.

rı arasında etkin olan bu sistem sonradan yerini modern sisteme bırakmıştır.

35 *Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Twenty-Eight Annual Meeting, Held in the City of Newark Maine, 13-15 September 1837, Boston, s.63-64.* Perkins'e göre okul açıldığında Müslüman ve Nesturilerden oluşan büyük bir kalabalık toplanmıştır. Okul, başlangıçta şehirden 7 erkek çocuğu ile bazı genç insanlar ve dışarıdan gelen 17 öğrenci ile öğretime başlamıştır. 1836 yılı sonunda okulun öğrenci sayısı 44'e çıkmıştır. *Gösterilen Yer.*

36 Satılmış, *age.*, s.2.

37 Grabill, *age.*, s.136. Amerikan-İngiliz misyoner rekabetinde İngiliz misyonerler, Nesturi Patriğine daha yakın olmuş ve onun Amerikan misyonerlerine karşı düşmanca bir tutum almasına neden olmuşlardır. Bu rekabetten özellikle İngiliz diplomatlar rahatsız olmuşlardır. Çünkü İngiliz diplomatlar, Amerikan misyonerlerinin kültürel olarak İngiltere'nin çıkarlarına hizmet eden "iyi işler yaptıklarına" inanmaktaydılar. Bakınız: Layard'dan Salisbury'ye, 18 Aralık 1879, Şimşir, *British Documents on ...*, c.1, s.623-624.

1840'lardan itibaren şiddetini artıran Nesturi-Kürt çatışması ve dinî rekabet, İran'da ABD misyonerlerini siyasî korumaya daha fazla ihtiyaç duyar hale getirmiştir. Nitekim bu karışıklık ortamında bir Presbyterian misyoner, Ohio'da temsilciler meclisi üyesi kardeşinden yardım için ricada bulunmuştur. Bu sırada Washington, İran'da diplomatik temsilciliğe sahip değildi. Bu yüzden 1883'te Türkiye'ye gönderilen bir misyoner çocuğu olan S.G.M. Benjamin'i atamıştır. Birleşik Devletler'in ilk görevlisi olarak S.G.M. Benjamin şahın hükümetiyle iyi ilişkiler kurmaya gayret etmiştir. Sonraki 20 yıl boyunca bölgedeki misyonerler ABD çıkarlarının en önemli kaynağı olmuştur. Her ne kadar Birleşik Devletler temsilciliğindeki birkaç yetkili; stratejik ve ticarî girişim içinde bulunmuşsa da, olaylar daha ziyade misyoner merkezli cereyan etmiştir.³⁸

Neticede 20. yüzyıl başına gelindiğinde, politik ve dinsel karışıklıklara rağmen İran'da ABCFM'nin (Presbyterian olan) misyonerleri, büyük bir güç haline gelmiş, pek çok şehirde teşkilatlanmışlardı: Tahran (1871), Tebriz (1873), Hamedan (1881), Rasht (1906), Kirmanşah (1910). Presbyterianların "gururu olan" Urmiye'de 50 misyoner görev yaparken, Protestan cemaatin sayısı 3.000'i bulmuştu. Ayrıca Protestan yapı içinde yer alan 100 okulda 2.000 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bu okullardan Urmiye Koleji ve Fiske Seminary (Fiske Ruhban Okulu) akademik kurumlar içinde en önde geleniydi. Yine de Amerikan misyonerleri için en büyük engel Nesturi kiliseleriydi. Zira bu kiliseler Amerikan misyonerlerinin parasal yardımına ihtiyaç duymuyordu. Grabill'e göre Nesturiler arasında Hindistan'daki kiliselerden daha fazla kendi kendini geçindiren kiliseler mevcuttu.³⁹

ABCFM'nin Urmiye istasyonu Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Nesturileri arasındaki çalışmalarında hareket üssü olmuştur. Bu çerçevede İran Nesturileri arasında edindikleri bilgi ve birikim, Osmanlı Nesturileri arasındaki çalışmalarına temel oluşturmuştur. Gerçekten de Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerini yakından izleyen Osmanlı yerel görevlilerinin raporlarında Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Nesturileri arasındaki çalışmalarının oldukça planlı ve kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır. Buna dair bir belgede⁴⁰ Urmiye'deki Amerikan okulunda görevli F. Kewin adında bir Amerikalı misyonerin Çölemerik'e tabi altı kasabada okul inşası ile ilgili olarak girişiminden bahsederken, onların bölgedeki Nesturi aşiretleri hakkında ayrıntılı bilgi veren evraklar taşımasını şaşırtıcı bulunmuştur. Bu

38 Grabill, *age.*, s.137.

39 Grabill, *age.*, s.137.

40 BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.U.M.)*, 48/69, 27 C. 1317.

evraklardan Nesturilerin yaşadığı yerleri detaylı bir şekilde gösteren “gayet muntazam” bir harita Osmanlı yöneticilerinin özellikle dikkatini çekmiştir. Belgede ayrıca, Amerikan misyonerlerinin Nesturiler hakkında detaylı bilgi ve hazırlığa dayalı çalışmalarından bahsedilirken, Osmanlı yöneticilerinden “bir ferдин bile girüb de sathi olsun teşkilat-ı arziyeye kesb-i vukûf edebilmesinin müyesser olmaması” yadırganmıştır.

Bu noktada dikkate değer olan hususlardan biri, Kewin ile Nesturi ruhani lideri Mar Şimon arasında yakın bir diyalog ve hatta işbirliğinin vaki olmasıdır. Yukarıda bahsedilen olaydan tam yedi yıl önce Kewin’in imzasını taşıyan, Mar Şimon’a hitaben yazılmış bir mektup bunu ortaya koymaktadır. Bu mektup, Osmanlı yöneticileri tarafından Mar Şimon’un “teşebbüsat-ı fesadiyede misyonerlerle müttefik bulunduğunun” açık bir işareti olarak kabul edilmiştir.⁴¹ Burada ilginç olan husus ise, Kewin’in Osmanlı hükümeti aleyhindeki faaliyetlerin içinde bulunmasına rağmen, yedi yıl sonra da hiçbir engellemeye maruz kalmadan çalışmalarını sürdürmekte olmasıdır. Aslında Osmanlı idaresinin Amerikan misyonerlerinin menfi faaliyetlerine karşı tümüyle kayıtsız kaldığı da söylenemez. Mesela; Musul valisi, 1313 yılında bir kısım Amerikalı misyonerin İran üzerinden Musul ve Hakkari bölgesine gelecekleri mevzubahis olduğunda, onların “imâl-ı müfsidetkârânelerine” karşı devletçe tedbir alınmasını Hariciye Nezaret’inden istemiştir.⁴² Amerikalı ve diğer ülkelere mensup misyonerlerin faaliyetlerine karşı alınması istenen bu tür tedbirlerin başkentte tartışılan önemli konulardan biri olduğu görülmektedir.

2. Nesturiler Arasında İngiliz Misyoner Faaliyetleri

Dünya tarihinde modern anlamda misyonerlik döneminin İngiliz misyon teşkilatlarınca başlatıldığı bilinmektedir. 1792 yılında Londra’da tesis edilen The Baptist Missionary Society adlı teşkilatın kurucusu William Carey’in Hindistan’daki çalışmaları, bu dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁴³ Zamanla kurulan pek çok İngiliz Protestan misyoner teşkilat Balkanlar, Doğu Akdeniz, Orta Doğu, Afrika ve Asya ülkelerinde boy göstermiştir.⁴⁴ Bu teşkilatlardan Church Missionary Society (CMS), Osmanlı

41 BOA, *Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y.Mtv.)*, 69/77, 26 Ra. 1310, s.2.

42 BOA, *BEO Sadaret Evrakı Mektubi Mühime Kalemi (A.MKT.MHM.)*, 613/14,29 Ca. 1313.

43 George E. White (1995), *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâturaları*, Ter: Cem Tânk Yüksel, İstanbul, s.11.

44 The Baptist Missionary Society’nin dışında 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan İngiliz misyon teşkilatları şunlardı: British and Foreign Bible Society, Church Missionary Society (daha sonra London Church Missionary Society, Congregational Council for World Mission), St George Training Home, British Syrian Mission, Church of Scotland Jewish Mission, Scotch Galilie Mission of the Use end Free Church of England, London Soci-

topraklarında faaliyette bulunan ilk ve en güçlü misyon teşkilatlarındadır. Dünyanın pek çok yerine misyonerler gönderen CMS'nin Osmanlı topraklarına 1800'den itibaren girmeye başladığı görülmektedir.⁴⁵

19. yüzyıl başındaki Akdeniz ve Orta Doğu'daki İngiliz Protestan etkinin bir şekilde Nesturi toplumuna temas etmiş olması muhakkaktır. Yine de, İngiliz misyonerlerin Nesturiler arasında fiilen çalışmaya başlaması, yukarıda değinildiği gibi 1840'lı yıllardır. Özellikle, İngiliz misyonerlerden Canterbury Başpiskoposluğu'na bağlı olanların Nesturi toplumu üzerindeki, çalışmalarının kapsam ve mahiyeti itibariyle dikkate değer bir yere sahip olduğunu belirtmeliyiz. Anlaşılan o ki, Canterbury Başpiskoposluğu'nun Nesturiler için misyoner göndermesi Nesturi Patriği Mar Şimon'un talebi üzerine gerçekleşmişti. Mar Şimon'un, bu talebini (İngiliz Musul Konsolos Yardımcısı Rassam'a) ilettiği dilekçesinde bunu "kendilerinin büyük manevi yoksunluk, baskı ve bilgisizlikten" kurtarılması için yaptığını yazmıştır.⁴⁶ Oysa, İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Taylor, patriğin bu davranışını samimiyetten uzak bulmuş, "gerçek amacın sadece para yardımı veya politik baskıdan kurtulmak için yabancı müdahalesini temin etmek" olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ 1843'te Kürt-Nesturi çatışmaları sırasında Badger'in başını çektiği İngiliz misyonerlerin Nesturilere yiyecek, giyecek ve parasal yardımda

ety of Promting Chiristianity among the Jews, Jerusalem at the East Mission, London Religios Tract's Society, Jerusalem Chirist Union Mission to the Jews, Anglo American Medical Mission, The Friends Foreign Mission Association, Free Church Scotland Society, Irish Presbyterian Mission, the Edinburg Medical Missionary Society, Provacotor Mission, Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission, The Christian Alliance, Smyrna Rest, Society for the Promotion of Female Education in the East, Society for the Relief Jews. Mutlu, *age.*, s.237-238.

45 Ömer Turan (2002), "19. Yüzyıl Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 4-8 Ekim 1999, c.III, Kısım: III, Ankara, 1548. CMS, Osmanlı toprakları dahil Doğu Akdeniz ve Orta Doğu bölgesi dışında Kenya, Nijerya, Ruanda, Sierra Leona, Sudan, Tanzanya ve Uganda gibi Afrika ülkeleri ile Kanada ve Çin, Hindistan, Pakistan, Yeni Zelanda, Sri Lanka gibi Asya ülkelerinde faaliyet göstermiştir. Bu geniş sahada CMS istasyonlar kurmuş ve misyon bölgeleri belirlemiştir. CMS'nin Orta Doğu ile ilgili "misyon" örgütleri şunlardır: Akdeniz, Mısır, Filistin, İran, Sudan Misyonu ve Turkish Arabia Mission. Turan, *agm.*, s.1553-1554.

46 Nesturiler gibi Ermeniler de Canterbury Başpiskoposluğu'ndan yardım istemişlerdir. İstanbul'daki İngiliz elçisi H. Layard, Ermenilerin bu taleplerinden bahsederken, Amerikan misyonerlerinin birçok okul ve dini kuruluşlar yoluyla İngilizce'yi öğretmelerini İngiltere lehine "hayli iş yapmış" olarak değerlendirmiştir. Şimşir, *British Documents on ...*, c.I, s.85.

47 Şimşir, *British Documents on ...*, c.I, s.69. İngiliz Van Konsolosu Clayton da Nesturilerin İngiliz ve Ruslardan yardım almak için "sürekli ve gevşek bir oyun" içinde olduklarına işaret etmiştir. (11 Şubat 1880, Yüzbaşı Clayton'dan Büyükelçi Layard'a). Şimşir, *British Documents on ...*, c.I, s.692. Ayrıca Van mutasarrıfının, Nesturi Patriğinin 1875'te Erzurum ve Musul'daki Rus ve İngiliz konsoloslarla "muhabereye alışıarak bayağı istiklal sevdasına düşmüş olduğu"na dair yazısı için bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898)*, (2006), I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 78, Ankara, s.13-14 (HR.SYS., 2819/7).

bulunması ve hatta patriğin İngiliz konsolosluğuna sığınması, patriğin bu beklentilerinde yanılmadığını göstermiştir.⁴⁸ Ancak, misyoner Badger'in bir süre sonra Canterbury başpiskoposluğu tarafından geri çağırılması üzerine Nesturiler ile İngiliz misyonerler arasındaki yakın ilişkileri sekteye uğratmıştır.

Canterbury başpiskoposluğu ile Nesturiler arasında sekteye uğrayan yakın ilişkiler 1880'lerin başında yeniden kurulmuştur. Bu tarihlerde Nesturilerin Rusya'ya yönelmesi ve Rus Ortodoks misyonerlerin Nesturiler arsındaki faal çalışmaları İngiliz siyasî ve dinî çevrelerinde kaygıyla karşılanmıştır. Başkonsolosluk 1881'de Rudolph Wahl'i, bundan beş yıl sonra da Arthur Maclean ve W. Henry Browne adındaki misyonerlerini Urmiye'ye göndererek "Arcbishop of Canterbury's Assyrian Misssion" adındaki misyonu kurduştur.⁴⁹

Urmiye'de İngiliz misyonerlerin Rus Ortodoks propagandasına karşı başarılı oldukları söylenemez. Zira, Browne 1887'de Urmiye'den ayrılıp Nesturi patriklik merkezinin bulunduğu Koçanis'e taşındığı gibi, Urmiye'deki Ortodokslaşmanın da önü alınamamıştır. Elbette ki, İngilizlerin Urmiye'deki durumu, Amerikan Protestanlarıyla ilgili olabilir. Ancak, İngiliz misyonerlerin İran'daki Rus Ortodoks başarısı karşısında büyük bir endişeye kapıldıkları ve ağırlık merkezlerini Anadolu ve Musul bölgesindeki Nesturiler üzerine kaydardıkları bir gerçektir. İngiliz misyonerlerinin İran'daki Nesturilerin Ortodokslaşması hususundaki endişeleri ve bu bakımdan Osmanlı Nesturilerine atfetmiş oldukları önem, bizzat Musul valisi tarafından da tespit edilmiştir.⁵⁰

İngiliz misyonerlerin İran'daki etkisizliklerini Osmanlı topraklarında telafi ettikleri söylenebilir. Kuşkusuz İngiliz misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki başarılarında bölgelerdeki İngiliz konsoloslarının maddî ve manevî desteğinin ayrı bir payı olduğunu eklemek gerekir. Bu bakımdan İngiliz konsoloslar, yer yer Nesturi patriğiyle görüştükleri gibi,⁵¹ misyonerlerin istek ve şikâyetlerinin mercii olmuşlardır. Hatta, bazı İngiliz konsoloslar, zaman zaman Gayrimüslim köyleri gezerek bizzat misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş,⁵² halkı devlete karşı isyana teşvik etmişlerdir. 3 Kanun-ı Sani 1302 (15.01.1887) tarihli bir tahriratta İngiliz konsolosların bu yöndeki rolleri şu şekilde ortaya konulmuştur.

48 Satılmış, *agt.*, s.5.

49 Satılmış, *agt.*, s.5.

50 BOA, Dahiliye İdare (*DH.İD.*), 123/4, 5 M.1329, s.14.

51 Örneğin bakınız: BOA, *DH.İD.*, 123/4, 5 M. 1329, s.2, 3.

52 BOA, *Y.PRK.*, *ASK.*, 37/52, 19 R. 1304.

“...eyalât-ı Devlet-i Aliyye’ye dağılmış olan İngiltere’nin seyyar konsolosları vasıtasıyla Dersim ve Harput ve Bitlis ve Hakkari, Van, Erzurum, Diyar-ı Bekir, Musul, Süleymaniye ve Revandiz kaza ve elviyelerinde bulunan Ermeni ve sa’irelerinden akçe kuvvetiyle hayli müfsidler tedârük eylemişler ve ale’l-husûs Nesturi yani Keldani mezhebinde bulunanları alenen tesâhüb (himaye) etmiş ve hayli senelerdir hükümet-i Osmaniye’yi tanımayub İngiltere konsolosları müdahalesiyle bir nev’i prensipone olarak keyfiyet mâyeşâ ifsâd-ı ahâli etmekte ve Devlet-i Aliyyeden tebrîde (soğutmaya) çalışmakta oldukları tahkik kılınmış olduğu gibi sene-i âtiyyede bahar ve yaz mevsimi geldiğinde marû’l-beyân mahallelerde mukaddema Bulgaristan’da olduğu gibi mevâki’-i muhtelifede ve hassaten Van ve Hakkari ve Dersim ve daha sahibü’l-mürûr yerlerde haydud suretiyle ihtilâl çıkarmak üzere birçok Ermeni ve Keldani gezdirilmiş ve elân gezdirilmekte oldukları...”⁵³

Gerek misyonerlerin, gerekse bölgedeki İngiliz konsolosların gizli olarak ya da açıktan açığa Osmanlı aleyhtarı çalışmaları, daha 1880’lerde Osmanlı hükümet çevrelerinde misyonerlere ve kurumlarına karşı olan güvensizliği üst seviyeye çıkarmıştır. 1884’te Osmanlı hükümetine Canterbury başpiskoposluğunun Nesturilerin eğitimi için öğretmen gönderme talebi iletildiğinde, mahalli idareye hoş görünmeyecek hareketlerde bulunmayacakları ve politikaya karışmayacakları yönündeki teminat hatırlatılmış ve sonuçta bu tür teminatların görünüşte kaldığı belirtilerek talebin reddedilmesine karar verilmiştir:

“İşbu tezkirede zikrolunan mu’allimlerin hükümet-i mahalliyyeye hoş görünmeyecek bir güne hareketde bulunmamak ve politika işlerine karışmayub yalnız bazı genç Nesturilere ‘ulûm-ı diniyyeyi tedris etmek ve kavânin ve nizamât-ı Devlet-i Aliyye’ye teb’ît ve ders cedvelleriyle kitablarının Hükümet-i Seniyye’nin nazar-ı tedkik ve

53 BOA, *Y.PRK., ASK.*, 37/52, 19 R. 1304, s.1-2. Yine, Dahiliye Müsteşarı tarafından kaleme alınan 30 Teşrin-i Sani 1310 tarihli yazıda misyoner Browne’un menfi faaliyetlerinden bahsedildikten sonra İngiltere Van viskonsülünün tahrikkâr faaliyetleri şöyle izah ediliyor: “İngiltere devletinin Van viskonsolosluğuna tayin olunan zatın dahi seyahat bahanesiyle câbecâ Ermeni köylerine girüb Hıristiyanlara telkinât-ı bedhâhânedede bulunmakta olduğu ve Talori mes’elesini tahkik için Bitlis ve Sasun cihetlerine azimetinde de uğradığı Ermeni köylerinde ahâliyi başına toplayarak tefevvühât-ı teşvikkârıde bulunduğu yanına muhafız sıfatıyla ta’yin olunan zabtiyenin ifâdesinden anlaşıldığından hakkında mu’amele-i mukteziyenin ifâsı Van vilayetinden Nezarete mürûr-ı tahriratda bildirildiği ma’rûzdur.” BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.)*, 8/25, 13 C. 1312. Ayrıca bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1894-1895)*, 2006, III, Belge No: 13, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No:75, Ankara, s.26-27 (BOA, Y.EE, 156/88). İngiliz diplomatların II.Abdülhamit’in saltanatının başlarında Osmanlı-hükümeti nezdinde büyük bir saygınlığının bulunduğu bilinmektedir. Ancak, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan sonra Osmanlı ricalinin İngiliz politikasına güvenmemesi gerektiğini İngilizlerin kendi belgelerinde okumaktayız. Örneğin, BOA, *Y.PRK., ASK.*, 2/13, 3 L. 1295.

tasvibine arz eylemek ve mekteb üzerine Hükümet-i Seniyye'nin teftiş ve nezaretini kabul etmek şerâ'it ve teminatıyla Çölemerik civarında ka'in Şemsüddin nam mahalde bir mekteb tesisine ve Nesturilerin bazı ketebe-i diniyelerinin tab'ına müsâ'ade olunması istid'â ve bu suret İngiltere Sefaretinden dahi iltimâs olunduğu beyan kılınmış ise de Ma'arif Nezareti'nin salifü'z-zikr cevabında dahi gösterdiği üzere bu makûle misyonerlerin ma'lûm olan meslek ve mişvârlarına nazaran verilen teminâtın şayân-ı i'timâd olamayacağı gibi oralara ahâlisinin hoşnud mizacı hasebiyle bu makûle ecnebi mekteblerin te'sisi dahi gayri ca'iz olmasıyla Nesturilere lazım olan mekteb Ma'arif Nezaret'ince inşa olunacağı beyaniyle teşebbüsâtın sarf-ı nazar edilmesinin lisân-ı münâsible tefhimi lâzım geleceğinin cevaben Hariciye Nezareti'ne iş'arı ve ber vech-i muharrer Nesturilere mahsus olmak üzere oralarda bir mekteb küşadına himmet olunmasının dahi Ma'arif Nezareti'ne tebliği bi'l-ittihâd tezekkür kılındı.⁵⁴

Osmanlı makamlarının İngiliz misyonerlerin menfi tavrı ve eylemleri hakkındaki düşüncelerinde yanılmadıklarını, yukarıdaki tarihten yaklaşık on yıl sonra Anadolu Müfettiş-i Umumisi Şakir Paşa'nın 18 Mayıs 1312 (30 Mayıs 1896) tarihli raporunda da görmek mümkündür:

"İngiltere'nin bazen seyyah ve papas kıyafetiyle Nesturiler içine gelip giderek Mar Şimon ve Nemrud efendiler ve Meliklerle görüşerek kendilerini iğva (teşvik ve kıskırtma) ve beş seneden beri Mar Şimon Efendi'nin köyünde mütemadiyen ikâmet eden bir İngiliz papas ara sıra gizlice Nesturi köylerine ve nahiyelerine gidip gelerek Nesturi ahâlisinin zihnini bozmaya cür'et etmektedir. Bu faaliyetler sonucu Müslüman ahâli ile Nesturiler arasında husumet meydana gelmiştir."⁵⁵

Böylece Osmanlı merkezi ve yerel yetkililer, devletin bekası ve toplumsal huzur açısından bir tehdit unsuru olarak gördükleri misyoner faaliyetlerini yakından takip etmiş, bazı tedbirler alma yoluna gitmişlerdir. Okul inşasına veya ruhsatsız okullara ruhsat verilmemesi, kitap dağıtımının önlenmesi ya da gerekli görülen kitaplara el konulması, misyoner seyahatlerinin yasaklanması, suçlu görülen misyonerlerin mahkemeye sevk edilmesi, suçlu sabit görülenlerin sınır dışı edilmesi gibi önlemler gündeme getirilmiş; fakat çoğu zaman yabancı devletlerin elçilerinin "Babiâli'ye iz'acıyla" bu tedbirlerden geri adım atılmıştır.⁵⁶

Muhakkak olan şu ki, Babiâli-misyoner ilişkilerinde misyoner faaliyetleri, dinî olmaktan çok siyasî zeminde gelişmiştir. Zira misyonerlik cereyanı yabancı ülkelerin ve yerel azınlıkların ulusal çıkarlarını besleyen ana arter

54 BOA, A.MKT.MHM., 489/25, 01 B. 1303, s.1.

55 Kodaman, *age.*, s.100.

56 BOA, İ.DH., 100258, 27 L. 1309, s.2.

olmuştur. Bu yüzden misyoner cemiyetleri, mensup oldukları devletlerin nüfuz ve etkilerinin en önemli araçlarından biri olarak hep desteklenmiş ve himaye edilmişlerdir. Bu bakımdan Ermeni meselesinde olduğu gibi, Nesturiler arasındaki İngiliz misyonerlerin temel görevi Nesturiler üzerinde İngiliz sempatisini ve din bağıyla siyasî himayeyi tesis etmek olmuştur. İngiliz misyonerlerin bu niyet ve ulaşmak istedikleri hedef, Musul vilayetinden gönderilen 17 Haziran 1309 tarihli şifre telgrafta şu şekilde ifade edilmiştir:

“İngiliz misyonerlerden olub müddet-i medideden berü Hakkari sancağında ikâmet eden misyonerlerden berâ-yı seyahat Musul tarikiyle Bağdad’a azimet ve oradan İran tarikiyle yine Hakkari’ye avdet edeceğini beyan ile hareket etdiğinden merkûm maksadı Nesturi milletini İngiliz devleti himayesine almak ve bir taraf(tan) mezhebini kabul ettirmek için mal ve envâ’ teşvikiyle çalışmakta ve kendisünden her türlü fenalık ikâ’ına muktedir idüğü tebeyün itdüğünden...”

Bu niyet ve amaçlar düşüncede kalmamış, misyoner faaliyetleriyle teşekkül eden Protestan cemaatin himayesi ve onlar adına müdahale siyaseti, İngiliz dış politikasının temel unsurlarından olmuştur.⁵⁷

E. Misyoner W.H.Browne’nun Osmanlı Aleyhtarı Yıkıcı Faaliyetleri

Somut olarak, misyoner çalışmalarıyla güç kazanan İngiliz himaye politikası, Nesturileri Osmanlı yönetiminden soğutmak ve devlete karşı isyan ettirmek noktasında ciddi bir seviyeye ulaşmıştır. Osmanlı belgelerinde bazen İngiliz misyoner faaliyetlerinden genel olarak bahsedilirken, bazen de ilgili misyonerden özel olarak söz edilmiştir. Bu bakımdan Osmanlı aleyhtarı faaliyetleriyle Osmanlı resmî makamlarının yazışmalarına yansıyan ve çoğu zaman hukukî muameleye tabi tutulan bazı İngiliz misyonerler öne çıkmışlardır. Musul’daki Vekerim,⁵⁸ Urmiye’deki Guarim, Koçanis-Kevark’taki Mrs. Riberlavoun (?),⁵⁹ Maclean⁶⁰ ve Dr.W.H. Browne ilk akla gelenlerdir.

57 Nesturilerin himaye edilmesinin İngiliz dışişleri tarafından bölgedeki İngiliz konsoloslarından açıkça istendiğine dair bakınız: Binbaşı Trotter’dan Yüzbaşı Clayton’a, 24 Temmuz 1879, Şimşir, *British Documents on ...*, c.I, s.497. İngiltere hükümeti, Osmanlı devleti aleyhindeki faaliyetleri tescil edilen Mar Şimon hakkında bile, hukuki sürecin işletildiği sırada İngiliz himayesindeki “Nesturiler ta’ifesi meyanındaki” Protestan nüfus faktörünü öne çıkarmıştır. BOA, *İ.Hus.*, Ves No:16, 4 Ra. 1310, s.1.

58 BOA, *DH.İD.*,123/4, 5 M.,1329, s.5.

59 BOA, *Y.PRK.UM.*,30/10, 9 Z.1311. İngiliz misyonerlerden Mrs. Riberlavoun’un Koçanis’te “yıllardan beri ikamet ettiği” anlaşılmaktadır. Kendisi, Osmanlı makamlarınca Nesturilere “fesâd ve mel’anet” talim ettirmekle suçlanmıştır. Urmiye’de bulunan Guarim’in ise Osmanlı hükümeti aleyhinde faaliyette bulunduğu ve İngiliz siyasetini Osmanlı aleyhine çevirmek çabası içinde olduğu kendisine ait 14 Mayıs 1894 tarihli bir mektupta açıkça görülmektedir. Mektubun ayrıca Nesturilere büyük bir muhabbet gösterisi ibarelerle dolu olması dikkat çekmektedir. BOA, *Y.PRK.UM.*, 30/10, 9 Z.1311.

60 BOA, *DH.MKT.*, 1552/59, 3 S. 1306.

İngiliz misyonerler arasında Browne, diğer meslektaşlarına göre Nesturiler arasındaki etkinliği, çalışmalarının siyasî sonuçları ve Osmanlı-İngiliz diplomasisine etkisi açısından daha fazla adından söz ettirmiştir. Yukarıda değinildiği gibi, misyoner Browne, Nesturiler arasındaki misyon faaliyetlerini yürütmek üzere Canterbury başpiskoposluğu tarafından 1886 yılında Urmiye'ye gönderilmiştir. Bir yıl sonra Urmiye'den ayrılarak Kaçanis'e taşınan Browne, böylece Anadolu Nesturileri arasındaki aktif misyon çalışmalarına başlamıştır. Uzun yıllar Nesturi patriğinin yanında bulunup, onunla akrabalık ilişkilerine kadar varan yakın ilişkiler kuran Browne, Nesturi toplumuna nüfuz etmeyi bilmiştir.

Bütün İngiliz misyonerleri gibi Browne da Nesturi toplumuna nüfuz ettikten sonra "iş i iç politikaya intikal ettirmiş",⁶¹ Osmanlı devleti aleyhinde saf tutmuştur. Bu bakımdan Nesturi-Kürt çatışmalarının alevlenmeye başladığı 1880'lerden itibaren Browne'dan sıkça söz edilmeye başlanmıştır. Osmanlı belgelerinde "üstad-ı şeytanî" olarak tanımlanan Browne'un⁶² asıl amacının "Nesturileri İngiltere'ye ısırdırdıktan sonra " "fesad" çıkartarak Hristiyan ahaliyi devletten soğutmak olduğu sürekli olarak irdelenmiştir.⁶³

Dâhiliye Müsteşarı Ahmed Hakkı Bey'in 30 Teşrin-i sani 1310 (12 Aralık 1894) tarihli tahriratında görüldüğü üzere Browne'un kısırcı faaliyetleri Nesturilerle sınırlı kalmayıp Ermenileri de kapsamıştır. Bununla beraber Browne ile Babîâli arasındaki gerginliğin bir başka nedeni, Browne'un Nesturi olaylarını İngiliz ve Batı kamuoyuna Osmanlı hükümetine karşı düşmanca bir tonda sunmuş olmasıdır. Browne, tıpkı Ermeni olaylarında olduğu gibi, Nesturi olaylarına dair çeşitli "katliam" hikâyelerini İngiliz basınına gizlice rapor ederek, sorunu Batının Müslümanlara karşı harekete geçmesini gerektiren bir Hristiyan-Müslüman çatışması sorunu olarak sunmuştur.⁶⁴ Bu nedenle Browne, Babîâli'nin gerek Browne'un mensup olduğu Canterbury başpiskoposluğuyla, gerekse İngiliz dışişleriyle

61 BOA, *İ.DH.*, 100258, 27 L. 1309. s.1.

62 BOA, *Y.PRK.UM.* 48/69, 27 C. 1317.

63 Bu hususta Dâhiliye Müsteşarı Ahmed Hakkı Bey'in 30 Teşrin-i sani 1310 (12 Aralık 1894) tarihli tahriratında ş unlar söylenmektedir: "İngiliz misyonerlerinden Browne'un Nesturilere Protestan mezhebini kabul ettirmek maksad-ı zahiresiyle Çölemerik'e tabi Koçanis karyesinde Nesturi re'is-i ruhanisi Mar Şimon'un nezdinde ikâmet eylemekte olub esas maksadı ise bunları İngilizlere ısırdırarak bi'l-ahire ilkâ-yı tohm-ı fesâd etmek cihetine ma'tûf olduğu ve aralık buldukça Hakkari tarafındaki Ermenileri dahi tahrikden gerü durmadığı cihetle ahâli-i Hıristiyanıyeyi hükümet-i seniyyeden tebrîde (soğutmaya) çalışan merkûmun oradan def'i esbâbının istihsâli ..." BOA, *Y.PRK.DH.*, 8/25, 13 C. 1312.

64 BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkıtabeti (Y.PRK.BŞK.)*, 14/15, 26 M. 1306; BOA, *Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.)*, 1552/59, 3 S. 1306; Bilâl N. Şimşir (1983), *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)*, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s592-593.

yazışmasına neden olan ciddi bir sorun haline gelmiştir. Öyle ki, Osmanlı resmî çevrelerinde Brown'un faaliyetlerinin önlenememesinin, gelecekteki büyük bir gaileyi kaçınılmaz kılacağına inanılmıştır:

“İdâre-i hazireleri böyle devam edecek olursa bir taraftan misyonerler, diğer cihetden re’is-i ruhanileri Mar Şimon ile 18 seneden berü yanında bulunduğu üstâd-ı şeytanî İngilizli Mister Browne nâm yadığarın tesvilât-ı mütemadiyaheleri kabâ’il-i merkûmenin vahşet-i hazireleriyle imtizâc etdikce âtiyyen bunların bir büyük gâ’ileye badi olacakları pek vazih görülmekte idüğüne...”⁶⁵

Böylece Babîâlî, Osmanlı devletinin dışarıdaki itibarı ve bekası açısından ortaya çıkan “vahim” sorunun çözümünde Browne’nun sınır dışı edilmesini tek geçer yol olarak görmüştür. Bunu önce yanında ikamet ettiği patrik Mar Şimon’dan istemiş,⁶⁶ sonra da kararını İngiltere tarafına iletmıştır. İngiliz hariciyesinin sorun karşısındaki tavrı ise vatandaşı lehine ve onun görüşlerini paylaşır nitelikte olmuştur. Bu noktada başpiskoposluk ile İngiltere hariciyesi arasında vuku bulan bilgi transferi, İngiliz hariciyesinin tavrını biçimlendiren etkenlerden biri olmuştur. İngiliz hariciyesinin Babîâlî’ye verdiği cevabî yazılarda bunu görmek mümkündür.⁶⁷ İngiltere hariciyesinin Babîâlî’ye verdiği cevabî yazılara bakıldığında ise, Browne’un Nesturi ruhani lideri Mar Şimon’un yakını ve misafiri olduğu, onun verdiği haberlerin bazı İngiliz seyyahları ve Tebriz İngiliz konsolosunca doğrulandığı, Babîâlî’nin yanlış bilgilendirilmiş olduğu, kısaca Browne’un sınırdışı edilmesini gerektirecek bir durumun bulunmadığı şeklinde formüle edilmiştir.⁶⁸ Yine de, İngiliz hariciyesi, muhatabın kendisi olmadığını, sorunun söz konusu misyonerin “silsile-i merâtibce” tabi olduğu Canterbury piskoposluğuyla görüşülmesi gerektiğini ileri sürmüştür.⁶⁹

İngiliz hariciyesi gibi Cantebury başpiskoposluğu’nun görüşü de, Brown’un verdiği “Kürtlerin Nesturiler üzerine saldırı ve katliamları” konusundaki

65 BOA, Y.PRK.UM., 48/69, 27 C. 1317. Browne’un, faaliyetlerinde İngiliz diplomatlardan büyük güç aldığı anlaşılmaktadır. Kendisine Osmanlı yerel yöneticileri tarafından okul inşası ve doktorluk vazifesini yapabilmesi için ruhsat ve şahadetnamesinin bulunup bulunmadığı sorulduğunda “bunun Dersaadet’teki İngiliz sefirine sorulabileceğini” demekten çekinmemiştir. BOA, Y.PRK.BŞK., 14/15, 26 M. 1306, s.1.

66 BOA, Y.PRK.BŞK., 14/15, 26 M. 1306, s.1. Tahran sefaretı, bu konuda Mar Şimon’dan söz alındığını belirtmiştir. Buna rağmen; sefaret, Mar Şimon’un sözünde durmaması halinde ne yapılması gerektiğini Dâhiliye Nezaretı’nden sormuştur. *Gösterilen Yer*.

67 Örneğin Canterbury başkonsolosluğunun Salisbury’ye gönderdiği 19 Kasım 1888 tarihli yazı ile Salisbury’nin Rüstem Paşa’ya gönderdiği 10 Aralık 1888 tarihli yazının benzerliği hususunda bakınız: Şimşir, *British Documents on ...*.c.II, s.593-594, 596-597.

68 Şimşir, *British Documents on ...*.c.II, s.596-597.

69 BOA, DH.MKT., 1575/59, 14 R. 1306

haberlerin doğru olduğu yönündedir. Bu yöndeki inancını ve görüşlerini İngiliz resmî makamlarıyla paylaşan Cantebury başpiskoposluğu, 19 Kasım 1888 tarihli bir mektupta, Browne'un gönderdiği haberlerin doğruluğunu, bölgedeki iki İngiliz seyyahının verdiği bilgiyle kanıtlanmaya çalışmış, İngiliz hükümetinden olayların araştırılmasını istenmiştir.⁷⁰

Sonuç olarak bölgedeki Nesturi-Kürt rekabetinde kimin ne kadar kayıp verip, kazanç sağladığını tetkik etmek bir yana, gerçek o ki, misyoner teşkilatları mensubu oldukları devletlerin himayesinde adeta “devlet içinde devlet” görüntüsü vermişlerdir. Bu bakımdan misyoner kaynaklı sorunlar Osmanlı devleti açısından çoğu zaman büyük devletlerin müdahalesine de sebep olan, içinden çıkılmaz sorunlar yumağı haline dönüşmüştür. Nihayetinde, Nesturiler arasındaki misyoner faaliyetleri, Osmanlı devletinin siyasî parçalanmasını ve toplumsal ayrışmasını hızlandıran sürecin önemli bir kesitini oluşturmuştur.

Kaynaklar

1-Yayımlanmamış Kaynaklar

a-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO Sadaret Evrakı Mektubi Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM.), 489/25, 01 B. 1303, 613/14, 29 Ca. 1313.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 4. Şube Müdüriyeti (DH.EUM.4 Şb), 23/113.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1552/59, 3 S. 1306; 1575/59, 14 R. 1306.

Dahiliye İdare (DH. İD.), 116/57, 15 Ra, 1331; 123/4, 5 M. 1329.

Hariciye Siyasi (HR.SYS.), 2819/7.

İrade Dahiliye (İ.DH.), 100258, 27 L. 1309.

İ.Hus., Ves No:16, 4 Ra. 1310.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı Bölümü (Y.Mtv.), 69/77, 26 Ra. 1310.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 2/13, 3 L. 1295; 37/52, 19 R. 1304; 153/36, 9 Ra. 1317.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.), 14/15, 26 M. 1306.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.), 8/25, 13 C. 1312.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 156/88.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.), 30/10, 9 Z.131; 48/69, 27 C. 1317.

2-Yayımlanmış Belgeler

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), (2006), I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 78, Ankara.

70 Şimşir, *British Documents on ...c.II*, s.593-594.

- Osmanlı Belgelerinde Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1894-1895)*, (2006), Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No:75, Ankara.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Presented at the Twenty-Eight Annual Meeting, Held in the City of Newark Maine, 13-15 September 1837, Boston.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Presented at the Twenty-Ninth Annual Meeting, Held in the City of Portland, Maine, 12-14 September 1838, Boston, 1838.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Presented at the Thirtieth Annual Meeting, Held in the City of Troy, New York, 11-13 September 1839, Boston, 1839.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Presented at the Thirty-First Annual Meeting, Held in the City of Providence, Rhode Island, 9-11 September 1840, Boston.
- Şimşir, Bilâl (1989), *British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)*, c.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____, *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)*, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

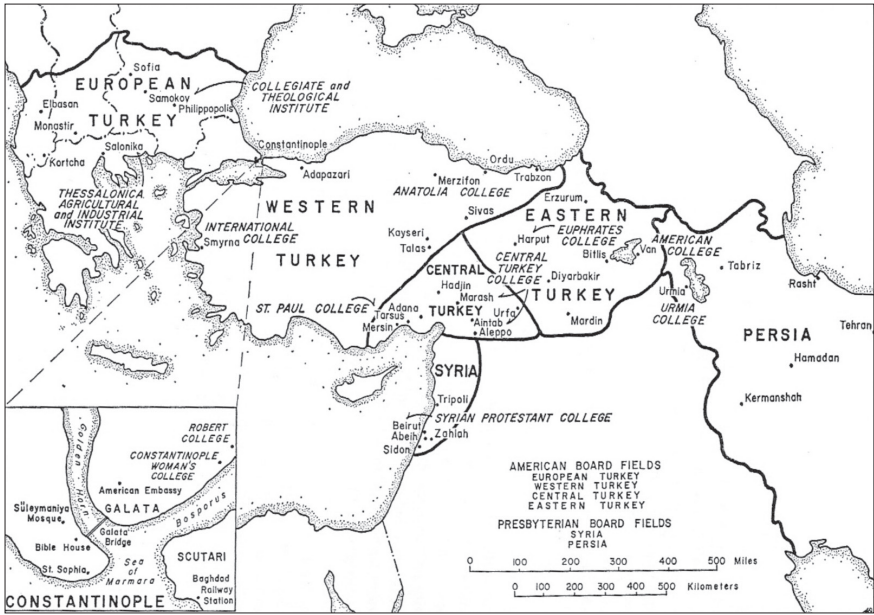
3-Araştırmalar

- Ahmet Refik (1340), "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (TTEM), No:82, Matbaa-i Amire, İstanbul, s. 257-276.
- Albayrak, Kadir (1997), *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, 1.Basım, [Baskı yeri ve yılı verilmemiştir].
- Anzerlioğlu, Yonca (2000), *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık, Matbaacılık, Eğitim, Danışmanlık, Ltd. Şti., Ankara.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Tarihi (I)*, Birinci Baskı, Ayraç Yayınevi, Tarih Dizisi-1, Ankara 1996.
- Ercan, Yavuz (2001), *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler-Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi Yayınları, Türk Kültürü Dizisi: Araştırmalar, İncelemeler, Ankara.
- Gates, Caleb Frank (1940), *Not to Me Only*, Princeton University Press, Princeton, Oxford University Press, London.
- Grabill, Joseph L. (1971), *Protestant Diplomacy and the Near East- Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Mineapolis.
- Günay, Ünver-Güngör, Harun (1997), *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara.
- Kodaman, Bayram (1987), *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67, Ankara.
- Mutlu, Şamil (2005), *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.
- Nikitine, B. (1993), "Nesturiler", *İslam Ansiklopedisi*, c.9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.207-212.
- Polvan, Nurettin (1952), *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, c.I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

- Satılmış, Selahattin, "Nesturiler ve Misyonerlik: Protestan Misyonerlerin Osmanlı Nesturileri Üzerine Faaliyetleri (1820–1914)" (XV. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğ).
- Smith, Eli- Dwight, H.G.O. (1934), *Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christian of Cormiah and Salmas*, George Wightman, Paternoster Row, London.
- Turan, Ömer (2002), "19. Yüzyıl Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 4-8 Ekim 1999, c.III, Kısım: III, Ankara, s.1547-1564.
- White, George E. (1995), *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları*, Ter: Cem Târik Yüksel, İstanbul.

F.Ekler

EK1: ABCFM'nin 1914'teki misyoner bölgeleri, istasyonları ve kolejleri. Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East- Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Mineapolis, 1971, s.17.

۳
۱۳۱۱

بزم طرف عیالیه ایرانه حدودی اوزونک بولمک نظریه قتلعم ایله اوزونک ایرانجه نیشادینجه تجاوز روایتله
 استاز اولمیشد راتر جیلاندا و تهوردا اشاعه فراغ اوزونک طرله سفارته نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 سکه دوقتور برونه و واقعه نام نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 و کیفیت طرجهده خایهده نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 کدرن نظریه ملی نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 تبصیرانه اوزونک نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 نظر وقیم مقله ایکی کوه اوزونک نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 مکتوبه نظریه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 برونه قرینه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 یسه اتصال ایلیکی جنده مفاصلی و دیته طرجهده نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 دسلا نسامه ازلایب اولمیش استیضاح قنده نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 سزا نسامه بولمیش بولمیش نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 ایلیکی دسلا نسامه بولمیش بولمیش نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه نیشادینجه
 اوزونک هر طرفه

EK3: İngiliz misyonerlerin Nesturileri Osmanlı aleyhinde eğittikleri ve Cantebury başpiskoposluğuna gönderilmek üzere İngiliz misyonerlerce kaleme alınmış Osmanlı aleyhtarını iki mektup hakkında şifre telgraf. BOA, Y.PRK. UM., 30/10, 9 z. 1311.

هـ

انکله صیور لرندنه بر اودونک نظوریده پروتستانه مذهبی قبول ایدرمک مقصد
ظاهریسه هولر مرکه تابع قولس قریب سده نظوری بیس روحانی مشهور تک
ترنده افاضت ایلمکده اولوب اسان مقصدی ایل بوندر انکله ره ایضدیره ده
بالاضره انقادی تخم فساد اتمک جینه معطوف اولدییی دیره اولدیجی حکاری
طرفنده کی ارضدی رضی نخریلده کیرد طور مدینه جینه الهالی خریستیانیه یهکوی
سینه ده تبریده چاشنه مرقومک اوردنه دفعه ایلانک آکھلا
وانکله ره دولتک وانه دین قولوسلفه تعبیله اولناه زانک دفعه سیاست
بلنه سینه جای ارض کوبدینه کیدوب خریستیانده تلقینات بدضوا هانم بونقده
اولدییی و تالوری سنه شی خفیله احوه بیلس موسه جتدینه غریخته ره اوغراییی
ارض کوبدینک الهالی یا باشنه طویل بیره تفوهات تویقنایدی بولدییی یانه
حافظه صفتیه تعبیله اولناه صفتیه تک افاره سنه اکلایند بونقده عقده
معینه صفتیه تک ایفاس وانه ولایتنده نظارته مورد خیرانده بیلدیرلیدی
مورد صدر فایله اصوالک امر و فرمانه حضرت حق الامراء قدر کدر

راصله صاری

محمد رفیع کرمانی

سایه لرده بالی نای

EK 4: İngiliz misyoner Browne'un Nesturileri İngiltere'ye "ısıdırmak", Osmanlı devletinden "soğutmak" amacıyla Protestanlaştırma faaliyetleri ve Van İngiltere viskonsolosunun seyahat bahanesiyle gittiği yerlerde Ermenileri tahrik ettiği. BOA, Y.PRK.DH., 8/25, 13 C. 1312.

TELEGRAMME تَلْغَرافنامه

دولت عالیہ عثمانیہ تلغراف اداره سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie

دولت تلغرافی معاملاتدن دولتی مسئولیت قبول ایتمز
(مخومته ۱)

Retransmission ou Expédition		تکرار کینده ویا سوق		RECEPTION				اخذ	
No d'expédition	کیشده اولغان مرکز	Date	تاریخ	مأمور امضاسی	مأمور امضاسی	Date	تاریخ	واسطه مرکزی	سره نومروسی
No d'expédition	transmis à	Date		Signature de l'employé	Signature de l'employé	Date		Réçu de	No d'ordre
50		19				19		بیابان	50
		H. M.				H. M.			

De: موردی موردی

No: 19 Mots: 19 Date: 19 II. ساعت: 19 I. ساعات: 19 III. ساعات: 19

Voie: طریق طریق

رعدیه صدریه عثمانیه

بولنجیز عماریه قوه زخیم اتا سدری محبت ادره قضاچه اکیا محمد کورسلا
کنده بیجی انکیز نامه تسی ایدیه و کندی اصرار انظیانه دقتور و کرم
و خقیق بو قضاچه اقا سدرک و بلا حصت مکتب کن راجیده میدانه دیرلکله خلی
اهوال تو سدری معلوم اکلایه اهلا و عن ریتخ انفلال عظیم کورید احوال
مورک سانسید بو زوات حقن کورلو مقامه اجلاس بلونج و بوراره
اتاسدری محذوره نیچالم اهدی و بونا دار اهلا طرفه فصله و سدرت
میدیه عه مال ایدیه و حقن جوی کله ایسه؟ سینه اقامت ایتکله سو
اقامه ایچ جاره سدره انکلا عدالت مکتب نامه مشهده
بروردن مکتب نامه زهرا مکتب نامه سرباز مکتب نامه یوسف
برقیوب شمس زیا

EK 5: İngiliz misyoner Vekerim'e okul inşası için izin verildiği halde kendisinin halkı devlete karşı kıskırttığı ve hakkında her türlü muamelenin yapılmasını isteyen telgraf. BOA., DH.İD., 124/4, 5 M. 1329.

انقرة في صومر وقونسلوري وسياحه جوشيد طويتمعه بوناه فانوري واسطسه بغداد وديتانه بانه كنج برقي ميسوركي
 قصير وقايه وسيم حواسيدي قناروتو خريطه حدود داخله واقع دويانه والويه اهايسن باشي بوسه بورقنده اصلول
 واقاره دونلعه وسطسته سجاه زكعيرين خربك وزيه هوشنده دقيقه فونه ايتمعه اولدوق بك اطرافو وناله نيانه
 واخره تحققاته نصايه ايه قنار سياه اهاواي مصلح ازك دستسي اولنده بوناه عونه اولمه اولنده ١٨٧٩ سته خيلدينه
 انقرة دولتلك مختص اولدوق قنده فخره ده طويتمعه اولدو (قاصودنه) نام ذالك لاييس اناره قوصفاه علمه ريل اولدو
 انه ايتمه اولدو عونه ايتمه استماع اولدو وان ايه نص زوجه سبار هغه آتوده عله بظلمه وقايولسناه خوقشاهيري
 قيصقه ده ساهنده انقرة نك دونلعه حرقه وسويه دنلده قنار مفرده صومر اولدو اطرافنه قابو عوصيه كده حلق
 درجاء وحققه اولنده
 ديولطيه وارنده هيوي بوقنده ارقسي باقمسه وانونه باقويب كور كويوب ايردولمك بوندر اولدوين تحققاته معرفتله باقنده
 سياه كيم بديا جاره اياسته دونلعه عيه اعلمسه اولدو انقرة نك سيار قونسلوري واسطسه درسم وقويت وشمس دهلك
 واه ارقوم ديارلك موصي سياهي ده اولدو قفا والويرين بوناه ايمن وسازنده آق قوشنده خيم مقدر
 نزلن ايتمه وعلم اهلوسن نظوري بين قلده مدهنق اولدوق عينا قضا حياقيه وشمس اولدو خوقشاهيري
 انقرة قونسلوري مدهنيد بلوخ ريسونه ايله ريكفبات اف اهل ايتمه دونلعه ده تيره جاتوق
 اولدوق قيصقه اولدوين كيم سته آتوده بلا ده ايه موسك خيلينه ماباسار جلدده قضا باقشاه اوردوين كي مواتق
 تحققة ده وخاقنه واه دهلكي درسم ده اها صبا المودر يرده اهللك هي قنار اولدو بوجو ايمن دهلكان
 كرديتمه وانونه اولدو كرمك اولدوق واولر اولوننده ده دونلعه عيرين وخاقنه ذاره اقس موخارنك حرق
 اطرافنه باقلسه اولدوق مؤيد اولدو نودره عترت لرغ يازمه اولدوين بند رسم عترت لرغ اولدو اولدوينه عني
 جوجوسن قفا قيصق مهور وقايه وسيم باقشاهي انقرة
 احوال ودرجاءه واعقالات بدخواهان ميهله باقشاه اولدو درزه ويلياتي طويتمعه ماسرزار موصاه عبادتم
 ووجه وانر عكيبه بويدي سوه الحيه قبال حاله قوشجويه اولدو عيرين وديجه قفا كه كرام قنده اقسا سته اولدو
 هر يورن مولدو ببول اسخلم بوناه اولدو عير عبيات سوادله نيق مار ليه الويه وقصار دروس
 اعانته بولمك منظم مورنه هلكه مقاره ده برسمه وجوه بولمك يانده عده حلق انجيه اسخارده نفاصه

EK 6: İngiliz konsolosların misyonerlik faaliyetleri ve Nesturi ve Ermenileri Osmanlı devletine karşı kıskırttıkları. BOA, Y.PRK., ASK., 37/52, 19 R. 1304.

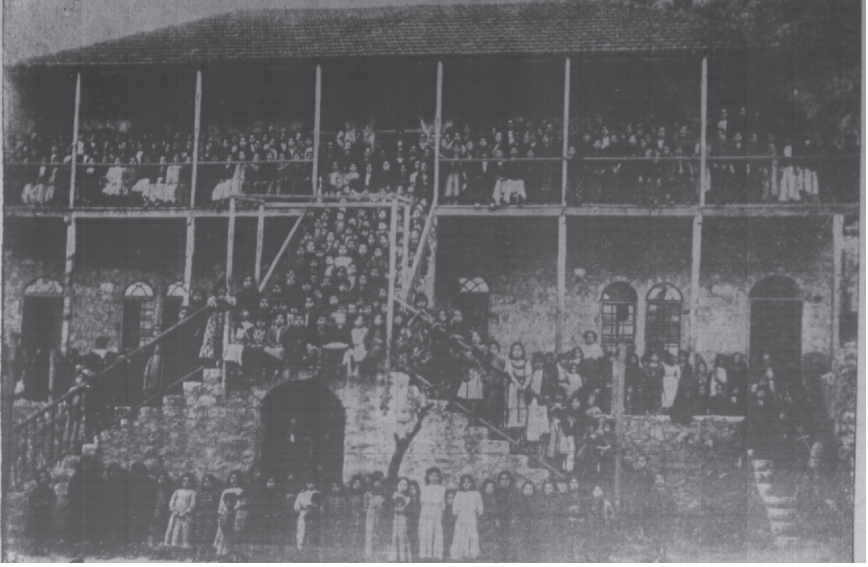

Erdem

30

60
2011

Mithat AYDIN

EK 7: ABCFM'nin Kessab (Suriye)'daki okul öğrencileri. *American Board of Commissioners for Foreign Missions-ABCFM Project, Reel 505.*